

## שאלת הקונברסוס ב'דרך אמונה' לר' אברהם ביבג'ז

שלום צדיק\*

ר' אברהם ביבג'ז (נפטר לפני שנת 1489), מחבר 'דרך אמונה'<sup>1</sup>, היה אחד מהפילוסופים המרכזיים של הדור האחרון ביהדות ספרד. ר' ביבג'ז חי בתקופת דמדומיה של יהדות ספרד במאה ה-15. לצד האתגרים האישיים השונים אשר פקדו אותו בתקופה זו,<sup>2</sup> הלכה והתפתחה בתקופתו תופעה ציבורית מאתגרת מאוד: ציבור הקונברסוס.<sup>3</sup> ציבור זה נוצר עם המרות הדת ההמוניות בפרעות קנ"א ובעשור השני של המאה ה-15, והמשיך לגדול לכל אורך המאה ה-15.<sup>4</sup> ר' ביבג'ז הכיר תופעה זו מקרוב, ואף היה בעצמו שותף לטקס

\* פרופ' שלום צדיק, החוג למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.  
1 על הגותו של ר' ביבג'ז עיינו בעיקר אברהם נוראל, גלוי וסמוי בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 181–311; חוה פרנקל-גולדשמידט, דרך אמונה, ירושלים תשל"ח, עמ' 7–40. וגם Allan Lazaroff, *The Theology of Abraham Bibago: a Defense of the Divine Will, Knowledge, and Providence in Fifteenth-Century Spanish-Jewish Philosophy*, Alabama 1981.

ידידי, פרופ' יהודה הלפר הקדיש להגותו של ר' ביבג'ז שורה של מאמרים, ראה Yehuda Halper, 'Philosophical Allegory in Bibago: Exegetical Duplicity for the Sake of Open Inquiry', *Jewish Studies Quarterly*, 21 (2014), pp. 261–276; Yehuda Halper, 'Bibago's Introduction to his Commentary on Aristotle's Metaphysics', *Zutot*, 10 (2013), pp. 1–15; Yehuda Halper, *Jewish Socratic Questions in an Age without Plato*, Leiden 2021, pp. 209–224.

במאמרי שעתיד להתפרסם, 'דין ויושר בהגותו של ר' אברהם ביבג'ז', דנתי בשיטתו והשגתי עליה. לידו של הלפר, ר' ביבג'ז היה פילוסוף רדיקלי שדעותיו האמיתיות אינן נמצאות בספרו 'דרך אמונה'. בגוף המאמר אלך לפי הדעה של החוקרים הקודמים, שעליה אני מגן בנספח למאמרי שעתיד להתפרסם ('דין ויושר בהגותו של ר' אברהם ביבג'ז'), ולפיה ר' ביבג'ז היה פילוסוף מתון. כלומר הוא היה מחויב לפילוסופיה ולמסקנותיה שהדת אינה יכולה לסתור, אך עמדתו הייתה פילוסופית ספקנית שמשאירה מקום לאמונה במסורת ומחזיקה בקיומו של העל טבעי (ניסים, נבואה על טבעית ואפשרות להשיג אמת שלא באמצעות הקשים שכליים בלבד).

2 לסקירת היווצרותו של ציבור הקונברסוס ולסיכום העמדות השונות במחקר בנוגע לזהותם הדתית עיין שלום צדיק, 'בין מומרים לאנוסים: היחס ל'קונברסוס' ב'ספר העיקרים' לר' יוסף אלבר, ציון, פט (תשפ"ד), עמ' 151–172.

3 אני מעדיף להשתמש במונח 'קונברסוס' המצביע על מעבר דת מאשר להשתמש במונחים העבריים: אנוסים או מומרים. שני המונחים העבריים מצביעים על עמדה שיפוטית. המילה אנוסים מניחה שהעובדה שהם נוצרים היא אונס ולמעשה רצונם הוא להיות יהודים, והמילה מומרים מניחה שהם המירו את דתם ולמעשה כעת הם נוצרים לכל דבר ועניין. לדעתי בציבור הקונברסוס היו מומרים והיו אנוסים, וכן הרבה המצויים על הרצף בין מומרים לאנוסים.

4 Norman Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, Wisconsin 2002. לדידו של רוט, רובם המוחלט של הקונברסוס בספרד רצו להיטמע בתוך החברה הנוצרית. על יצירותיהם התרבותיות, בעיקר בתחומי השירה והספרות היפה, עיינו

גיור של קונברסוס מקסטיליה בארגון בשנת 1465.<sup>5</sup> היחס של הקהילה היהודית בכלל, ושל חכמיה והוגיה בפרט, לקונברסוס במאה ה-15, הוא מהנושאים שלא נחקרו די צורכם בהיסטוריה ובהגות היהודית בסוף ימי הביניים, אף על פי שהמאה ה-15 היא התקופה היחידה שבה חיו זה לצד זה הקהילה היהודית הספרדית וציבור הקונברסוס.<sup>6</sup> האם ההוגים היהודים ראו את הקונברסוס כיהודים או כנוצרים?<sup>7</sup> האם ובאיזו מידה הבחינו היהודים בין קבוצות שונות של קונברסוס והתייחסו אליהן בצורה שונה? האם ואיך ניסו היהודים לקרב את הקונברסוס ליהדות?

Gregory B. Kaplan, *The Evolution of Conversos Literature: The Writing of the Converted Jews of Medieval Spain*, Florida 2002.

5 אנחנו למדים שהוא לא היה בין החיים בשנת 1489 מכך שהוא לא נזכר בין הנאשמים על ידי האינקוויזיציה במשפט אשר נעשה ליהודים שהיו אחראים לטקס זה.

6 בניגוד למיעוט המחקרים ביחס למאה ה-15, ישנם מחקרים רבים העוסקים ביחסה של היהדות לקונברסוס במאה ה-16 ואילך. על יצירת קהילות של נוצרים לשעבר בארצות השפלה, צפון גרמניה ואנגליה, ועל היחס של הקהילות במזרח (שחלק גדול מהן היו מגורשי ספרד) לקונברסוס שביקשו להצטרף אליהן, עיינו Rene Levine-Melamed, *A Question of Identity: Iberian Conversos in Historical Perspective*, Oxford 2004, pp. 15–50 (חשוב לציין שיש הבדל גדול בין שני התחומים). הרוב המוחלט של מקימי קהילות הנוצרים לשעבר באו מפורטוגל, קהילה שסיפור המרתה שונה מאוד מסיפור המרתם של היהודים בספרד, בין השאר בגלל שקודם ההמרה בכפייה בפורטוגל לא היה ציבור של קונברסוס, מה שאין כן בספרד. יש אף לציין שהיחס של היהודים אל הקונברסוס שביקשו לחזור ליהדות, היה שונה בתכלית מיחסם לכלל ציבור הקונברסוס. הקונברסוס שביקשו לחזור ליהדות ולהצטרף לקהילות יהודיות מחוץ לספרד היו בעלי זהות יהודית. בניגוד לכך, זהותם של ציבור הקונברסוס בספרד לא הייתה מוגדרת, ונעה בין הזדהות טוטאלית עם היהדות לבין הזדהות טוטאלית עם הנצרות, כאשר מרבית הציבור נמצא על הרצף בין שתי נקודות הקיצון הללו.

7 בניגוד ליחסה של הקהילה היהודית לציבור הקונברסוס, יחסם של הנוצרים נחקר באופן רחב ומקיף. לעיון בנושא זה עיינו Rosa Vidal Noval, *Misera Hispania: Jews and Conversos in Alonso de Espina Fortalitum Fidei*, Oxford 2015; Juan Hernández Franco, *Sangre limpia, Sangre Espanola: El debate de los Estatutos de Limpieza (siglo XV–XVII)*, Madrid 2011.

ישנם מספר מחקרים העוסקים ביחס ההלכתי בחברה היהודית לקונברסוס. Dora Zsom, *Conversos in the Responsa of Sephardic Halakhic Authorities in the 15th Century*, Piscataway N. J. 2014; Benzion Netanyahu, *The Marranos of Spain, From the Late 14th to the Early 16th Century: According to Contemporary Hebrew Sources*, London 1998.

לדעתי במרחבי המחקר ביחס לקונברסוס, ישנו יתרון מסוים דווקא לחומרים ההגותיים. החומרים ההגותיים מראים את היחס העקרוני של ההוגה לכלל הקונברסוס ולא לשאלה מעשית ספציפית. לדוגמה ישנו מקרה שבו התעורר צורך להתיר עגונות שברחו לצפון אפריקה וחזרו ליהדות (אחת הדוגמאות הבולטות של נתינה). לדעתי, במקרים כאלו גובר רצונו של הפוסק להתיר את האישה על מנת לפתור את הבעיה הייחודית של האישה, ובנוסף לכך לקדם את חזרתן של נשים נוספות ליהדות ולהפחית מקרים של נשים שאינן יכולות להתחתן בקהילתן.

נושא זה חשוב הן כדי להבין את מצבה של הקהילה היהודית בספרד במאה השנים האחרונות לקיומה והן כדי לחקור את הזהות הדתית המתפתחת של הקונברסוס, שהושפעה אף מיחסם של היהודים אליה, כמו שהושפעה מיחסם של הנוצרים. כפי שנראה, בקרב ההוגים היהודים רווחו עמדות שונות כלפי הקונברסוס, שייתכן שנבעו מגישות דתיות שונות, מההתפתחויות הדתיות בקרב הקונברסוס במאה ה-15, מהשערות בקשר לעתידם של ציבור הקונברסוס ומהבנות שונות בקשר להגדרת הזהות היהודית.

במאמר הקודם טענתי שההוגים היהודים המרכזיים של שני הדורות הראשונים אשר התמודדו עם תופעת הקונברסוס ניסו ליצור הבחנה בין הסוגים השונים של הקונברסוס. הם הבחינו בין המתנצרים מרצון, שאותם רצו להרחיק מן היהדות, לבין בעלי הזהות היהודית (אפילו החלקית ביותר) ובתוכם המתלבטים והספקנים, שאותם רצו לקרב ולשכנעם בכך שניתן להיות יהודי גם ללא שמירת מצוות ואמונה בתפיסות היהודיות.<sup>8</sup> ר' יוסף אלבו (נפטר בשנת 1444), ומורו רבי חסדאי קרשקש (נפטר בשנת 1411 או בשנת 1412),<sup>9</sup> הגו גישה פילוסופית יהודית הקובעת שהמדד המרכזי לשלמותו הדתית של היהודי הוא האהבה (לדעת רבי חסדאי קרשקש) או הכוונה (לדעת ר' יוסף אלבו). האהבה והכוונה של האדם אינן תלויות בכמות המצוות שהאדם מקיים או העברות שהוא מבצע ואף לא בתוכן דעותיו, אלא ברצונו הכן להתקרב לאל ולעשות דברו. תכונות אלו

<sup>8</sup> על כן אני מסכים עם החוקרים הטוענים שהיו גוונים שונים של קונברסוס Stephen Haliczer, *Inquisition and Society in the Kingdom of Valencia 1478-1834*, Berkeley 1990, esp. pp. 209–243; David M. Gitlitz, *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews*, Philadelphia 1996; Rene Levine-Melamed, *A Question of Identity: Iberian Conversos in Historical Perspective*, Oxford 2004, pp. 15–50; Josef Faur, *In the Shadow of History: Jews and Conversos at the Dawn of Modernity*, Albany 1992. לעומת תפיסה זו, היו חוקרים אשר חשבו שרוב הקונברסוס לא רצו להיות יהודים: Bension Netanyahu, *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain*, New York 1995; Bension Netanyahu, *The Marranos of Spain, From the Late 14<sup>th</sup> to the Early 16<sup>th</sup> Century: According to Contemporary Hebrew Sources*, London 1998. לעמדה דומה בנוגע לספרד, בעיקר בקשר לצאצאי אנוסי פורטוגל, עיינו: António José Saraiva, *The Marrano Factory: The Portuguese Inquisition and Its New Christians 1536–1765*, (revised and augmented by Herman Prins Salomon and Sassoon, trans.), Leiden 2001.

חוקרים אחרים טענו שהקונברסוס רצו להמשיך להאמין בדת היהודית ולקיים מצוותיה. ראה חיים ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל אביב תשכ"ה. נראה שר' ביבג'ז יכול לשמש כראיה לעמדתו של נתניהו, ואילו רח"ק ור' אלבו מחזקים את העמדה הראשונה שהוזכרה בהערה זו. חשוב לשים לב לכך שרוב הנימוקים המובאים, הן אצל נתניהו והן אצל ביינארט, עוסקים בחצי השני של המאה ה-15 והלאה (תשובות הלכתיות אצל נתניהו, ודוחות של חקירות אינקוויזיציה אצל ביינארט).

<sup>9</sup> המאמר יתמקד בדעתו של ר' אלבו. בהערות השוליים ובמאמרים אחרים אני משתדל להוכיח שעמדת רבו, רבי חסדאי קרשקש, הייתה דומה מאוד לעמדתו.

נמצאות בפן הרגשי ובפן הרצוני של נפש האדם ולא במעשיו או בדיעותיו.<sup>10</sup> הוגים אלו ניסו לקרב את הקונברסוס שלא היו נוצרים אידיאולוגיים ליהדות, באומרם כי עיקרה של השלמות הדתית איננה בעשייה הפרקטית של המצוות, אלא בכוונה או באהבה, ואם כן אף לאנוסים ישנו מקום ביהדות. בהגותם אפשר לראות אפוא ניסיון לשמור את מרבית ציבור הקונברסוס בתוך היהדות.

במאמר זה אנסה לטעון שר' בביג'ו<sup>11</sup> דגל בעמדה שונה מעמדותיהם של רבי חסדאי קרשקש ושל רבי יוסף אלבו. כפי שנראה, לא רק שעמדתו הפילוסופית שונה לחלוטין, אלא שהיא במידה רבה נבנתה כתגובה לעמדותיהם של רבי חסדאי קרשקש ורבי יוסף אלבו (בעיקר ובאופן מובהק כנגד עמדתו של רבי יוסף אלבו).

מובן שההבדלים בין הגותו של ר' בביג'ו לבין עמדותיהם של רבי חסדאי קרשקש ורבי יוסף אלבו יכולים להיות מוסברים בכך שר' בביג'ו היה פרשן שמרני של הרמב"ם ולא פילוסוף המתנגד לתפיסת הרמב"ם, כשני קודמיו. זו היא הסברה המתמקדת בשוני שישנו בין עמדותיהם הפילוסופיות והדתיות בלבד, וכך אכן הוסבר במחקר עד עתה.<sup>12</sup> ובכל זאת, לדעתי חשוב לשים לב להשלכות המרחיקות לכת של עמדתו של ר' בביג'ו בנוגע לשאלת הקונברסוס. לעולם אין להתעלם מן ההשלכות המעשיות של גישה פילוסופית. עבור הוגים יהודים, התעלמות משאלת הקונברסוס בספרד של סוף המאה ה-15, דומה להתעלמות משאלת החילון או הציונות במאה ה-19 או ה-20. אי אפשר שלא להתייחס להשלכות המעשיות שישנן לדברי ההוגה על בעיות זמנו – השלכות שהיו מובנות מאליהן לקוראיו. אינני טוען שמטרתו של כל הוגה היא אך ורק פוליטית, אלא טענתי היא שלא ניתן להתכחש להשלכות החברתיות של דבריו. כפי שנראה, בניגוד מובהק לתפיסותיהם של רח"ק ושל ר' אלבו, לדידו של ר' בביג'ו לא ניתן להגיע לשלמות דתית ואנושית ללא אמונה נכונה, אשר שמירת המצוות היא תנאי לה.<sup>13</sup>

<sup>10</sup> לדידו של ריה"ל, המעשה הוא החשוב ביותר (ספר הכוזרי, מאמר א, סעיפים עח-עט). לא כן אצל הרמב"ם השלמות היא תוצאה של הידיעה (פירוש למשנה, הקדמה לפרק חלק; משנה תורה, הלכות יסודי התורה, פרק ד; משנה תורה, הלכות תשובה, פרק ח; מורה נבוכים, חלק א, פרק א; מורה נבוכים, חלק ג, פרק נד – הפרק הראשון והפרק האחרון של 'מורה נבוכים'). כפי שנראה, ר' בביג'ו מצדד בעמדתו של הרמב"ם. לא אכנס כאן למחלוקת המחקרית הענפה בנוגע לשאלת האזוטריות של דברי הרמב"ם. מכל מקום, חשוב לציין שר' בביג'ו הבין את עמדתו של הרמב"ם על פי פשט דבריו. כלומר, שמי שאינו יודע את האמיתות השכליות אינו מגיע לעולם הבא ולשלמות האנושית ומי שכן יודע, מגיע לעולם הבא ולשלמות האנושית.

<sup>11</sup> עמדתו של ר' אברהם שלום (נפטר בשנת 1491) – כותב הספר 'נווה שלום' וכן זמנו של ר' בביג'ו – דומה מאוד לזו של ר' בביג'ו, אם כי לא זהה לחלוטין. על גישתו של ר' שלום עיין

Shalom Sadik, 'R. Abraham Shalom and the Conversos Question', *forthcoming*.

<sup>12</sup> עיין הערה 1. אין כיום ולו מחקר אחד המנסה להבין את עמדותיו של ר' בביג'ו לנוכח שאלת הקונברסוס.

<sup>13</sup> בכך הוא קיצוני יותר מאשר ר' אברהם שלום אשר קובע שהמצוות הן תנאי הכרחי ומספיק לאמונה נכונה. לפי ר' בביג'ו, אפשר להגיע לאמונה רק בעקבות המצוות, והמצוות הן שהמגלות את מידת אמונתו של האדם. חשוב להדגיש שבכל זאת ייתכן מצב, לשיטת ר' בביג'ו, שבו

לדעתי, עמדה זו מצביעה על ייאוש של הקהילה היהודית בסוף המאה ה-15 מציבור הקונברסוס,<sup>14</sup> ועל ניסיון לקרב אל היהדות בכל זאת את אלו מבין הקונברסוס שהחזיקו בזהות יהודית איתנה. ר' ביבג'ז רצה בחזרתם של קונברסוס לחיק היהדות, אך הוא ראה בגיורם מחדש של צאצאי מומרים הצלת יחידים ולא דמיון מצב שבו רוב הקונברסוס, או אפילו חלק ניכר מהם, ישובו ליהדות.<sup>15</sup> סביר שהקמתה של האינקוויזיציה ב-1478 ופגיעתה בקונברסוס בעלי זהות יהודית חזקה, כמו תהליכים אחרים בציבור הקונברסוס, גרמו לחלק ניכר מן ההנהגה היהודית (וככל הנראה גם לציבור) להתייאש מן האפשרות שהקונברסוס ישובו לחיק היהדות בהיקפים נרחבים.

בתחילת המאמר אסקור שני נושאים הקשורים בעקיפין לשאלת יחסו של ר' ביבג'ז לקונברסוס: הגדרת האמונה וטעמי המצוות. אסכם את דבריהם של החוקרים הקודמים בנושאים אלו ואדון בהרחבה בנקודות שבהן אני חולק או מוסיף עליהם. בחלק השני של המאמר אתמקד בביקורתו של ר' ביבג'ז על שיטותיהם של ר' אלבו ורח"ק בנושא שלמות האדם.

#### אמונה וטעמי מצוות ב'דרך אמונה'

שיטתו של ר' ביבג'ז בנוגע לאמונה מקורית ומרתקת.<sup>16</sup> ר' ביבג'ז, שלא כמו רוב ההוגים היהודים בימי הביניים, הושפע מן ההגדרה של תומאס אקווינס לאמונה.<sup>17</sup> כפי שנראה,

אדם מקיים מצוות ובכל זאת אינו מגיע לאמונה נכונה. ר' ביבג'ז מתכוון ככל הנראה לפילוסופים היהודים האבן רושדיים – אנשים אלו מקיימים מצוות אך לשיטתו ר' ביבג'ז קיום המצוות הוא תנאי הכרחי ולא מספיק. ההשוואה בין ר' שלום לר' ביבג'ז חשובה משום ששניהם רואים את עצמם כמפרשי הרמב"ם. כפי שנראה, לדעתי ר' ביבג'ז יותר קרוב לעמדתו המקורית של הרמב"ם.

ייאוש למצער של חלק מן הקהילה ומן ההוגים היהודים. במחקרים הבאים אנסה לנתח את עמדותיהם של ר' יצחק עראמה ושל ר' שם טוב השני בנוגע לקונברסוס. כך תתקבל תמונה שלמה יותר של מגוון הדעות השונות בקרב ההוגים היהודים בסוף המאה ה-15 בנוגע לשאלת הקונברסוס.

על עמדה דומה אצל ר' שלום עיין 'נווה שלום', דף נב ע"א. ר' שלום מציין במפורש את המרתם של חלק ניכר מן היהודים בגלות, אך אצל ר' ביבג'ז ההשלכות המעשיות של עמדתו הדתית אינן נאמרות במפורש, אף על פי שהן ודאי קיימות.

נוריאל (לעיל, הערה 1), עמ' 263–270. הדברים נאמרים בקיצור כדרכו של חוקר דגול זה. על נושא זה עיין גם פרנקל-גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 21–29. זיו שפיר, הגותו של רבי אברהם שלום, עבודה לשם קבלת דוקטורט, אוניברסיטת בן גוריון 2023, עמ' 229–243.

בנוגע לעמדתו של תומאס בנושא עיין אקווינס *Summa Theologiae* II 2ae Q. 1–16. נושא האמונה והגדרותיו הוא אחד הנושאים הנחקרים ביותר בפילוסופיה הדתית המודרנית. על נושא זה עיין Anthony Kenny, *What is Faith?: Essays in the Philosophy of Religion*, Oxford 1992; Stephen Evans, 'Faith and Revelation', *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, (Ed. W. Wainwright), Oxford 2005, pp. 323–342; Richard Swinburn, *Faith and Reason*, Oxford 1981. ספר זה עוסק גם בשאלה האם האמונה היא מעשה, תכונה המובילה למעשה או החזקת עמדה כנכונה. חשוב לציין שישנו הבדל מרכזי בין גישתו של ר'

דווקא אימוץ של הגדרת האמונה ממקור נוצרי גרם לר' ביבג' ליחסו המחמיר כלפי הקונברסוס, אשר לדידו, אינם יכולים להאמין באמונה היהודית. לפי ר' ביבג', האמונה היא ההחלטה רצונית להחזיק בעמדה מסוימת אף שמבחינה פילוסופית טהורה עמדה זו איננה מוכרחת (על ידי הוכחה מופתית) ואיננה נמנעת.<sup>18</sup> האמונה מכריעה בין עמדות שונות שרמת סבירותן אומנם שונה, אך הן אינן מוכרחות או נמנעות.<sup>19</sup> מכיוון שהנושאים שבהם עוסקת האמונה אינם מוכרחים או נמנעים אלא סבירים בלבד, יש להתבסס על דברי המסורת על מנת להכריע בין האפשרויות השונות. האמונה בנויה על שלושה

ביבג' לזו של תומס אקווינס. לדעתו של ר' ביבג', ללא אמונה נכונה אי אפשר להגיע לעולם הבא (בכך הוא מסכים עם תפיסת הרמב"ם ועם פרשנותו לאריסטו). לעומתו, תומס סובר כי עצם היכולת השכלית ודאי מביאה את האדם לעולם הבא אך אין זה ברור אם האדם המגיע לעולם הבא יגיע לגן עדן או לגיהנום. שני הוגים אלו מתנגדים לעמדתו של אבן רושד הסוברת שאין חיים אישיים לאחר המוות. ר' הלל מווירונה הוא הוגה יהודי אשר אימץ את תפיסתו של תומס בנושא זה. על הגותו עיין במבוא לתרגום הגרמני של ספרו מאת ' שוורץ: Hillel von Verona, Vom Vollendung der Seele [Sefer tagmule ha-nefesh] Eingeleitet von Yossef Schwartz, (Übersetzt von Yossef und mit Anmerkungen herausgegeben Schwartz in Verbindung mit Alexander Fidora), Freiburg: Herder Verlag 2009

על הגדרת האמונה בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים עיין שלום רוזנברג, 'מושג האמונה בהגותו של הרמב"ם וממשיכיו', בר אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח, כב-כג (תשמ"ח), Harry Austryn Wolfson, 'The Double Faith Theory in Clement, Saadia, 389-351; Averroes, and St. Thomas and its Origin in Aristotle and the Stoics', *JQR*, 33 (1942), pp. 231-264; ישראל אפרת, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 83-97. ההוגה היהודי המרכזי שתמך בעמדה זוהי לפניו היה ר' זכריה סלחדין בדרשותיו.

בנוגע לשאלה האם היהדות נבחנת על פי אמונותיה (כפי שקובע ר' ביבג') עיין Menachem Kellner, *Dogma in Medieval Jewish Thought: From Maimonides to Abravanel*, Liverpool 1986, pp. 178-165. בספר זה ישנה סקירה מפורטת של הנושא וכן יש פרק, אשר תחום בעמודים שציינו, הדן בהגותו של ר' ביבג'. על הזווית הדתית והפילוסופית של השאלה עיין גם Menachem Kellner, *Must A Jew Believe Anything*, Portland 2006

על חוסר האפשרות להאמין בנמנעים עיין 'דרך אמונה' דף עב ע"ב, ודף צט ע"א. על ביקורתו נגד הנצרות עיין 'דרך אמונה' דפים עו ע"ב-עז ע"א, פו ע"א, צט ע"א, ק ע"א, קב ע"ב. על הגדרתו השונה של היהדות והנצרות את האמונה עיין דפים עו ע"ב-עז ע"א, בדפים אלו, טוען ר' ביבג' שהאמונה הנוצרית בנויה רק על ניסים, מפני שהדת הנוצרית כוללת אמונה בנמנעות. אפשר לראות את הביקורת של ר' ביבג' על הנצרות כרצון לשכנע קונברסוס לשוב לחיק היהדות. לדעתי המטרה העיקרית שלו בביקורתו היא מניעת התנצרות של יהודים. אין ספק שר' ביבג' היה שמח לו קונברסוס היו חוזרים לחיק היהדות בזכות כתביו, אך כאמור הוא לא חשב שתיתכן תופעה רחבה כזו, ועל כן נראה שעיקר מטרתו בביקורתו היא מניעת התנצרות. בכך הוא דומה למרבית המתפלמסים היהודים בימי הביניים. על התפקיד של הפילוסופיה בפולמוס יהודי-נוצרי עיין Daniel J. Lasker, *Jewish Philosophical Polemics Against Christianity in the Middle Age*, Liverpool 2007

המקור לחלוקה זו נמצא בספרו של אריסטו טופיקוס, ספר א, פרק 1. על פעולת הרצון באמונה עיין 'דרך אמונה' דף נד ע"ב.

מקורות המידע שבהם השתמשו אריסטו וממשיכיו: <sup>20</sup> החוש (ניסים), <sup>21</sup> המקובל (מן הנביאים) <sup>22</sup> והמפורסם (בקרב המאמינים). <sup>23</sup>

חשוב להדגיש שלא תיתכן סתירה בין האמונה לבין הפילוסופיה לדעתו של ר' ביבג'ז. אי אפשר להאמין בנמנע מבחינה פילוסופית, וכן להפך, למקורות המידע של האמונה יש תוקף פילוסופי. <sup>24</sup> האמונה מגלה להמון את מה שהפילוסוף יכול לגלות לאחר עיון פילוסופי ממושך. <sup>25</sup> ובכל זאת, יש צורך בפילוסופיה משום שללא הפילוסופיה ההמון יכול להאמין בהבלים. <sup>26</sup> הפילוסופיה נצרכת כדי לזכך את האמונה וכדי לפסול אמונות שגויות. חשוב לציין שלידו של ר' ביבג'ז האמונה הכרחית אף כדי להגיע לעולם הבא היות שההגעה לעולם הבא תלויה בידיעותיו של האדם, <sup>27</sup> והאמונה היא זאת שמגלה את האמת על חלק עיקרי מן הנושאים החשובים במרחב ידיעות האדם (כגון מהות האל ובריאת העולם). מכאן שללא אמונה לא יוכל אדם להגיע לשלמות נפשו ולעולם הבא. לפי ר' ביבג'ז, האמונה היהודית היא תנאי מספיק והכרחי כדי להגיע לעולם הבא. רק היא מספקת את הדעות הנכונות כדי לזכות בעולם הבא ואין דת או פילוסופיה אחרת שיש בכוחה לספק את אותן הידיעות. <sup>28</sup> ר' ביבג'ז מוציא מן היהדות אנשים שאינם

<sup>20</sup> תפיסתו קרובה מאוד לזו של רס"ג המובאת במבוא ל'ספר אמונות ודעות'.  
<sup>21</sup> על כך עיין 'דרך אמונה' דף סא ע"א, ודף קב ע"ב. ר' ביבג'ז מדגיש כי באמצעות הניסים מתחזקת האמונה בתורה.

<sup>22</sup> לדידו של ר' ביבג'ז, ישנו הבדל בין נביא, החווה את הנבואה בוודאות גמורה, לבין המאמינים לנבואה על פי המסורת. הוא טוען שנבואה חזקה מנס כי אפשר להבין את הנס כמעשה כשפים או תעתוע. על כן בני ישראל רכשו את ודאותם בנבואת משה רק לאחר מעמד הר סיני, שבו הם היו לנביאים. על כך עיין 'דרך אמונה' דפים עז ע"ב-עז ע"א. דבריו אלו של ר' ביבג'ז יכולים להתבאר כפירוש לדברי הרמב"ם במשנה תורה, הלכות יסודי התורה, פרק ת, אף על פי שהם אינם מסתדרים עם דבריו ב'מורה נבוכים', חלק ב, פרק לג. גם בנושא זה פרשנותו של ר' ביבג'ז מייצגת את הפרשנות השמרנית לדבריו של הרמב"ם.

על ידיעותיהם העל שכליות של הנביאים עיין 'דרך אמונה' דף לא ע"א. על שיטתו של ר' ביבג'ז בנוגע לנבואה עיין אברהם נוריאל (לעיל הערה 1), עמ' 243-247. על כך שסמכותם של הנביאים היא מן המקובל עיין 'דרך אמונה' דפים מג ע"ב-מד ע"א.

<sup>23</sup> נוריאל, שם, עמ' 269; 'דרך אמונה' דפים מג ע"ב-מד ע"א (על מקורות המידע השונים), נד ע"ב-נה ע"א ועא ע"ב (על תפקיד ה'מפורסמות' באמונה). תיאורי שונה במקצת מתיאורו של נוריאל.

<sup>24</sup> בנושא זה ר' ביבג'ז היה כנראה קרוב יותר לאריסטו מאשר הרמב"ם. על כך עיין שלום צדיק, 'הגדרת המפורסמות אצל הרמב"ם ומקורותיה הפילוסופיים', JSI 15 (2021), <https://jewish-faculty.biu.ac.il/sites/jewish-faculty/files/shared/JSIJ20/sadik.pdf>.

<sup>25</sup> 'דרך אמונה' דף נט ע"א.

<sup>26</sup> עיין פרנקל-גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 25, וכן 'דרך אמונה' דפים מט ע"א-נג ע"ב.

<sup>27</sup> על כך נוריאל (לעיל הערה 1), עמ' 231-243.

<sup>28</sup> על האמונה כמגלה אמיתות אשר לא ניתן להשיגן דרך המחקר הפילוסופי עיין 'דרך אמונה' דפים יא ע"א, מח ע"א, נא ע"ב-ג ע"א, נו ע"א, סב ע"א, סט ע"ב, ע ע"ב, עב ע"א, פו ע"ב. ועיין ר' ביבג'ז, 'זה ינחמנו', דפים 3 ע"ב-4 ע"א.

מחזיקים באמונות יהודיות. לשיטתו, אדם יכול לראות את עצמו כיהודי מאמין, לקיים את המצוות בכוונה ולאהוב את האל, אך בגלל תפיסותיו השגויות הוא לא ייחשב כיהודי כלל.<sup>29</sup> כך למשל, המאמינים בגשמיות האל או אף באי-ביאת המשיח אינם נחשבים כיהודים ואינם מגיעים לעולם הבא.<sup>30</sup>

הדרך המרכזית שבה היהדות מחנכת את האדם לאמונות הנכונות היא קיום המצוות. דרך נוספת היא עיון בדיעות העולות מן התורה ומדברי חז"ל.<sup>31</sup> כפי שנראה, מטרתן של מצוות רבות היא לחזק את האמונה בכתוב בתורה ולהפוך את המסרים הכתובים בתורה למהותיים עבור האדם. במקומות רבים ב'דרך אמונה' ר' ביבג'ז כותב על מטרה זו של המצוות.

ולזה היו רוב המצוות וחילופן הן הם להביא אמונות אמיתיות בו ית' ולזכר שכלינו למען נבוא ביותר נקל להשיגו ית' ולהכירו ולהאמין במה שראוי שנאמין וכמו שפירשתי למעלה על פסוק כל מצוותך אמונה<sup>32</sup> כי תכלית כל המצוות הם להאמין אמונה, אם להכין השכל לקבל אמונה ואם לאמת אמונות הראויות להאמין המורים על מציאותו ית' ואחדותו ויכולתו פשיטותו והדומה לזה....<sup>33</sup>

בהמשך, הוא מדגים זאת באמצעות מצוות השבת אשר תכליתה להורות על בריאת העולם.<sup>34</sup> כמו כן, תכליתן של כל המצוות העוסקות בזיכרון יציאת מצרים היא להזכיר

<sup>29</sup> עיין קלנר, (לעיל, הערה 17) עמ' 165–178. בספר כולו קלנר מפרט את ההיסטוריה של הגדרת היהדות על פי האמונה בדוגמאות מסוימות. הוא קובע שאין ספק שמקור שיטתו של ר' ביבג'ז מצוי בדבריו של הרמב"ם. ההבדל ביניהם הוא שאצל ר' ביבג'ז אין דרך להגיע לעולם הבא מבלי להיות יהודי, ואילו להבנתי, אצל הרמב"ם קיימת אפשרות כזו. על כך עיין משנה תורה, הלכות יסודי התורה, פרק ד; 'מורה נבוכים', חלק א, פרקים א ונד.

<sup>30</sup> ר' ביבג'ז דוגל בעיקרי האמונה של הרמב"ם ומפרשם על פי שיטתו. על כך שאדם שאינו מאמין אינו נחשב כישראל עיין 'דרך אמונה' דפים מו ע"א-מו ע"ב, ס ע"א, צ ע"ב, צד ע"א וצו ע"א. לפי ר' ביבג'ז, אדם הממיר דתו משנה את צורתו, התלויה בעצם ידיעותיו ('דרך אמונה' דף סט ע"א). הוא משתמש בזהות בין ישראל לבין יודעי האמת גם כדי להסביר איך ולמה יש השגחה עליונה על היהודים. על כך עיין 'דרך אמונה' דפים כב ע"ב, כד ע"א וצט ע"ב. גם כאן מדובר בפרשנות שמרנית לדבריו של הרמב"ם ב'מורה נבוכים' חלק ג, פרקים יז-יח. על עמדתו של ר' ביבג'ז בנוגע להבדלים בין יהודים לגויים עיין נוריאלי (לעיל, הערה 1), עמ' 256–262.

<sup>31</sup> על היחס של ר' ביבג'ז לחז"ל עיין 'דרך אמונה' דף קב ע"א. שם ר' ביבג'ז קובע שיש להאמין בתורה שבעל פה כפירוש לתורה שבכתב.

<sup>32</sup> על כך עיין 'דרך אמונה' דפים נז ע"ב-נח ע"א. בדפים אלו מציין ר' ביבג'ז שכאשר האדם מקיים מצוות מפני הציווי האלוהי מתפתחת אמונתו. גם בקטע זה מציין ר' ביבג'ז את מצוות השבת.

<sup>33</sup> 'דרך אמונה' דפים צ ע"ב, ועג ע"א. על כך שהמטרה של המצוות היא להביא לאמונה והמצוות אינן מועילות במקרה שהאדם לא מאמין עיין גם 'דרך אמונה' דף צד ע"א-צה ע"א.

<sup>34</sup> עיין 'מורה נבוכים' חלק ב, פרק ל. על נושא זה עיין גם 'דרך אמונה' דף סא ע"א.

את הניסים שעשה האל ביציאת מצרים ובכך להורות לנו על קיומו ועל היותו אל משגיח. חשוב לציין שהאמונה בבריאת העולם מוצגת ב'דרך אמונה' כדעה נכונה אשר ניתן להגיע אליה רק באמצעות האמונה ולא דרך השכל האנושי.<sup>35</sup>

לפי קטע זה מ'דרך אמונה', לדידו של ר' ביבג'ז מטרת כל המצוות (או לכל הפחות רובן) היא להנחיל למקיימים את אותן אמונות נכונות.<sup>36</sup> הדרך שבה המצוות מנחילות אמונה היא, בין השאר, זיכרון התרחשויות היסטוריות (כניסים וכבריאת העולם) המצביעות על קיום האל. דרך זו אומנם כוללת רק חלק מן המצוות, אך ישנה דרך שלפיה כלל המצוות מנחילות אמונה. כלל המצוות מנחילות אמונה מעצם היותן מצוות, אשר מצביעות על קיומה של מצווה.<sup>37</sup>

כדי להבין את תפקיד המצוות ואת קשרן לאמונה בהגותו של ר' ביבג'ז, עלינו לחבר בין שלוש נקודות שונות: 1. תפקיד הרצון באמונה. באמצעות הרצון, מחליט האדם להאמין, כלומר להחזיק בנכונותה של עמדה אחת מבין עמדות רבות שכולן סבירות מבחינה פילוסופית. 2. לדעתו רק היהדות מביאה לאמונות נכונות. 3. המצוות הן כלי מרכזי לחנך לאמונות נכונות. משלוש הנקודות הללו ניתן להסיק, שלפי דעתו של ר' ביבג'ז, בזכות המצוות היהודים מורגלים לבחור להאמין בעמדות סבירות ונכונות באמצעות חינוך איכותי וחיזוק אמונתם במסורת האמיתית. פילוסופים בני דתות אחרות יכולים להגיע לאותן מסקנות עיוניות, אך ללא החינוך היהודי, הנשען בחלקו הגדול על קיום המצוות, הם יחליטו להאמין בעמדה אחרת. אחת המטרות העיקריות של המצוות היא ליצור אצל היהודי מטען שאינו עיוני, הגורם לו לבחור בעמדה הסבירה הנכונה ובכך לזכות הן להגדרתו כישראל הן לחלק לעולם הבא.<sup>38</sup> זו הסיבה שר' ביבג'ז מציין פעמים אחדות שכדי להגיע לשלמות החלק העיוני של השכל יש להשלים את חלקו המעשי ולקיים מצוות.<sup>39</sup> רק באמצעות קיום המצוות האדם יוכל לבחור באמונה הנכונה ובכך להשלים את שכלו העיוני.

ר' ביבג'ז קובע שאדם בעל עמדה נכונה כלפי האל זוכה להשגחה פרטית אף אם הוא חוטא מספר פעמים, אך הוא יאבד את אמונתו אם הוא יחטא במשך זמן רב.<sup>40</sup> המצוות

<sup>35</sup> על בריאת העולם אצל ר' ביבג'ז עיין 'דרך אמונה' דף פו ע"א-פט ע"ב; שפיר, (לעיל, הערה 16) עמ' 254-245. מרבית ספרו 'עץ החיים' עוסק בנושא זה. הוא כותב עליו אף בספרו 'זה ינחמנו' פעמים רבות.

<sup>36</sup> על הטעמים החברתיים של המצוות עיין גם 'דרך אמונה' דף נט ע"ב.

<sup>37</sup> על התפקיד החינוכי של המצוות עיין פרנקל-גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 27-30.

<sup>38</sup> על כך שכדאי לאדם בתחילה לעסוק באמונה ורק לאחר מכן לעבור ללמוד ולעסוק בחכמה עיין 'דרך אמונה' דף מח ע"א, נה ע"ב-נו ע"א.

<sup>39</sup> על הצורך בשלמותו של השכל המעשי עיין 'דרך אמונה' דף לד ע"א-לו ע"ב, מב ע"ב, מג ע"א, נו ע"ב-נח ע"א, צד ע"א-צה ע"א. על תהליך ההשכלה ושלמות הנפש אצל ר' ביבג'ז עיין נוריאל (לעיל, הערה 1), עמ' 230-243; שפיר (לעיל, הערה 16), עמ' 255-265.

<sup>40</sup> 'דרך אמונה' דף כב ע"א. גישה זו מתנגדת לתפיסתו של רח"ק הדוגלת בכך שהאמונה אינה קשורה במעשה או ברצון ('אור השם', מאמר ב, כלל ה, פרקים ה-ו). לפי רח"ק, אדם שידע את האמת אינו יכול לכפור בה. להבדלים ביניהם בנושא זה יש משמעויות והשלכות על נושא

הכרחיות לא רק על מנת להגיע לאמונה הנכונה אלא גם כדי להמשיך להאמין ולהחזיק בה.

חשוב לזכור שעל פי שיטת ר' ביבג'ז, האדם חופשי לבחור באמונה שאינה נכונה למרות העובדה שהוא מקיים מצוות. לקראת סוף ספרו,<sup>41</sup> ר' ביבג'ז מציין שישנם אנשים המקיימים מצוות כ'מצוות אנשים מלומדה'. אנשים אלו מקיימים את המצוות, ואף רואים עצמם כמאמינים אם כי אינם מחזיקים באמונות הנכונות ועל כן אין להם חלק לעולם הבא. מכך ניתן להסיק שהאמונה היא תנאי מספיק והכרחי כדי להגיע לשלמות אנושית ולעולם הבא, והמצוות הן תנאי הכרחי כדי להגיע לאמונה, אך לא תנאי מספיק. לדעתו של ר' ביבג'ז, אי אפשר לבחור באמונה הנכונה ללא קיום המצוות, אך אפשר לבחור באמונה השגויה למרות קיום המצוות.

הסבריו של ר' ביבג'ז בנוגע למשמעות המצוות ולדרך שבה הן משפיעות על ההחלטה להאמין באמונה הנכונה אינם פונים אל הקונברסוס, אשר להם לא הייתה אפשרות לקיים את מרבית המצוות. סביר שר' ביבג'ז פונה לטועים מתוך הקהילה היהודית, בעיקר לאלו המאמינים בגשמות האל, ולפילוסופים הרדיקליים שאינם מאמינים בעל-טבעי. לדידו של ר' ביבג'ז, שתי הקבוצות אינן מאמינות באמונה הנכונה ועל כן חבריהן אינם נחשבים כיהודים, על אף היותם אנשים הרואים עצמם כיהודים ומקיימים את מצוות התורה. ובכל זאת ישנה השלכה מסוימת לדברי ר' ביבג'ז על הקונברסוס. הוא מתנגד לדעתו של ר' אברהם שלום. לעומת ר' אברהם שלום המציין ב'נווה שלום' שכל קיום של מצווה יכול להביא את האדם לעולם הבא, ר' ביבג'ז אינו סובר כך, אלא רואה את העולם הבא כפועל יוצא של העולם המחשבותי-שכלי של האדם.<sup>42</sup> לדברים אלו יש השפעה על מעמדם הדתי של הקונברסוס השונים על פי ר' ביבג'ז.

ר' שלום טוען שכל מצווה שהקונברסוס מקיים היא בעלת השפעה דתית, אך ר' ביבג'ז מעלה את הרף ואומר שהיחידים שמגיעים לעולם הבא הם אלו שגם מקיימים את המצוות וגם מאמינים באל כפי שנכון. בדבריו הוא מנסה לבטל כליל את ההרגשה של

הקונברסוס. לדידו של רח"ק, קונברסו שיודע שהאמת עם היהדות לא יוכל לשכוח זאת, אף אם ירצה. לעומתו ר' ביבג'ז סובר שאם הוא לא יקיים מצוות זמן מה, ייתכן כי באופן טבעי ישכח את ידיעותיו. הסיבה שלא הדגשתי את ההבדל הנ"ל במאמרי היא שגם לדעתו של רח"ק כאשר קונברסו יודע את האמת אך מנסה לשכוח את ידיעותיו, הוא הופך לשונא האל ועל כן אין לו חלק לעולם הבא. ואם כן, הפער בין שיטותיהם בנוגע להשלכה זו איננו כה גדול.

<sup>41</sup> דרך אמונה' דף צד ע"א-צה ע"א.

<sup>42</sup> 'נווה שלום', מאמר ה, פרק ג, דפים 63 ע"ב-64 ע"א. אף לפי ר' שלום כדי להגיע לעולם הבא ישנו צורך באמונה ובמעשים נכונים ('נווה שלום', מאמר ז, [דרשה ב], פרק ז, דף 119 ע"א). על כך שטעויותיו העיוניות של האדם יכולות להביאו לאיבוד חלקו לעולם הבא עיין 'נווה שלום', דפים 78 ע"א-ב, 133 ע"א, 137 ע"ב. ישנו דמיון רב בין גישתו של ר' שלום לזו של ר' ביבג'ז. ובכל זאת ר' שלום היה 'ידידות' יותר כלפי הקונברסוס שהיו מתאמצים לקיים את מצוות האל ובעיקר כלפי אלו שהיו מתאמצים לקיים את מצוות המילה, שאותה הוא רואה כהכרחית כדי לקבל חלק בעולם הבא (ראה לדוגמה, 'נווה שלום' דף נא ע"א).

חלק מן הקונברסוס שהאל מבין את מצבם הקשה ושבזכות המצוות המועטות שהם מקיימים, מתוך סכנה גדולה, הם נחשבים עדיין יהודים. ר' ביבג'ז רוצה לבטל את ההרגשה הזו ככל הנראה משום שהוא חושב שהאפשרות להתנצר למראית עין ולהישאר יהודי מביאה להמרת יהודים מסיבות תועלתניות (הם חושבים שגם ככה האל יבין אותם גם כנוצרים). כמו כן הוא ככל הנראה גם רוצה לפנות לקונברסוס בעלי זהות יהודים מפותחת יותר ולדרוש מהם לחזור ליהדות – יהא המחיר אשר יהיה: הגירה לארץ אחרת או מעבר מסוכן מן הקצה האחד של ספרד לקצה השני. אם הם לא יעשו את הצעדים האלו, הם למעשה יחשבו כלא יהודים.

#### ביקורת על רח"ק ועל ר' אלבו

חלק מן המאמץ ההגותי של רח"ק ושל ר' אלבו לקרב את הקונברסוס היה לבנות תפיסה יהודית, שלפיה יוכלו הקונברסוס להגיע לשלמות דתית חרף חוסר יכולתם לקיים מצוות ולדעת באופן מקיף את האמונות היהודיות. קיום המצוות המעשיות ולימוד מקיף של יסודות היהדות לא היה אפשרי עבור רוב מוחלט של הקונברסוס או למצער היה מסוכן מאוד עבורם. לפיכך, עמדה יהודית הקובעת שאי אפשר להגיע לשלמות האנושית ללא קיום מצוות וללא ידיעת האמת הייתה עלולה לייאש חלקים מסוימים מן הקונברסוס. עמדה כזו הייתה מייאשת את הקונברסוס בעלי הזהות היהודית המפותחת ומקדמת את התנצרותם או את ספקנותם ואדישותם הדתית. אנשים אלו היו מאבדים כל מניע להוריש את זהותם היהודית לצאצאיהם ובכך מאיצים את התבוללותם של כלל ציבור הקונברסוס בתוך החברה הנוצרית (מה שאכן קרה לדעתם של חוקרים מודרניים כנתניהו, ואף לדעתו של ר' ביבג'ז).

רח"ק ור' אלבו לא עיצבו את תפיסותיהם רק למען קירוב הקונברסוס. הם אכן האמינו שקונברסו המקיים מעט מצוות אך מתאמץ להתקרב לאל, נמצא ברמה דתית גבוהה יותר מאשר יהודים שאינם נמנים עם ציבור הקונברסוס ומקיימים מצוות רבות, אך אינם בעלי נכונות למאמץ ולהקרבה אישית כמו אותם קונברסוסים.<sup>43</sup> הם ראו בציבור הקונברסוס, מלבד אלו שהאמינו בנצרות, חלק מן הקהילה היהודית. לשיטתם, רמתו הדתית של כל יהודי נמדדת על פי אהבתו לאל או כוונותיו הדתיות. המדד הזה חל הן על החברים בקהילה היהודית הן על קונברסוס, וכפי שכתבתי לעיל, ייתכן שחלק מן הקונברסוס יהיו ברמה דתית גבוהה יותר מזו של היהודים שחיו בקהילה היהודית. כפי שראינו בחלק הראשון של המאמר, לפי ר' ביבג'ז, המצוות הכרחיות כדי להגיע לאמונה נכונה, ואמונה נכונה היא הדרך להגיע לשלמות ולעולם הבא. בחלק זה של

<sup>43</sup> על עמדתו של ר' אלבו עיין צדיק (לעיל, הערה 2), עמ' 151–172. שם ישנה ביקורת על גישתו של ד' ארליך, הסובר שר' אלבו החזיק בעמדה אוטורית הקובעת שידיעת אמיתות נדרשת כדי להגיע לעולם הבא (דרור ארליך, הגותו של ר' יוסף אלבו – כתיבה אוטורית בשלהי ימי הביניים, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ע). במאמר זה אף מופיעה התייחסות לשיטתו של רח"ק בנושא.

המאמר נתמקד בביקורתו על רח"ק ור' אלבו, הכתובה בסוף 'דרך אמונה'.<sup>44</sup> בחלק הקודם עסקנו בהשלכות דבריו של ר' ביבג' בנושא האמונה והמצוות על בעיית הקונברסוס. עד כה לא ראינו בדבריו ביקורת מפורשת, ואי אפשר לדעת בבירור אם הוא אכן מבקש להעמיד עמדה דתית שונה מזו של ר' אלבו ורח"ק בכוונה תחילה או שמא מסיבות פילוסופיות עמדתו הייתה אחרת והוא לא הכיר את דבריהם או שלא התייחס אליהם. בחלק זה של המאמר נראה נגיעה מרומזת אך ברורה בכתיבתו של ר' ביבג' לתפיסתו של ר' אלבו.

ר' ביבג' עוסק בשאלה האם הכופר צריך להיות מודע לכך שהוא כופר, כלומר, האם כדי שאדם יחשב 'כופר' עליו לכפור בעמדה כאשר הוא מודע לעובדה שאותה העמדה היא עמדתה של התורה. בשלושת העמודים האחרונים של 'דרך אמונה',<sup>45</sup> ממקד ר' ביבג' את חיצו ביקורתו כנגד שיטתו של ר' אלבו בנושא. בתחילת דיונו ר' ביבג' מסכם את דבריו של ר' אלבו בתחילת ספר העיקרים – בלי לציין את שמו של ר' אלבו – ולפיהם חלק מחכמי התלמוד לא האמינו בכלל עיקרי האמונה כגון בביאת המשיח (רבי הלל בסנהדרין צט ע"א).

ומזה המאמר חייבו קצת האחרונים שאין ביאת גואל עיקר....<sup>46</sup> שהמאמין באותו הצד לא יקרא כופר כפי דעתם כי כל חוקר בעינו ולא מגיע מדרגתו להבין הדברים בדרך מסכים אל האמת, אבל יאמין אותם כפשטן ויעלה מזה דעת כוזב בחק התורה והוא חושב שזהו דעת התורה אינו יוצא מכלל בעלי התורה ולא יקרא מגלה פנים בתורה ולא מין ולא כופר. והראב"ד כתב שאפילו עקר מעיקרי התורה בחלוף האמת מפני שהוא טועה בעינו אין ראוי לקוראו מין. ואמר נגד הרב שהאומר השם יתברך גוף אינו מין כמו שכתב הרב ז"ל....

בהמשך ר' ביבג' מביא את פירושו של ר' אלבו לאמירה בגמרא שאלישע בן אבויה לא יכול היה לחזור בתשובה משום שידע את ה' ומרד בו ('שובו בנים שובבים, חוץ מאחר

<sup>44</sup> ר' ביבג' אינו דן בפירוט או במפורש בביקורתו המעמיקה של רח"ק כנגד העמדה האריסטוטלית שלפיה האדם מגיע לעולם הבא בזכות ידיעותיו. על נושא זה עיין 'אור השם', מאמר ב, כלל ו; ובמחקרו של הרוי: Warren Harvey, Hasdai Crescas's Critique of the Theory of the Acquired Intellect, New York 1983.

מן הדיונים המקיפים שלו בתורת הנפש ובהשכלה אפשר להבין שהוא לא הסכים עם רח"ק, וכאמור, הגיע למסקנה שהאדם מגיע לעולם הבא באמצעות ידיעת האמת. על כך עיין הערה 38. הנושא היחיד אצל ר' ביבג' שבו אנו רואים תשובה ישירה לביקורתו של רח"ק נגד הגישה האריסטוטלית הוא בשאלת הכרחיות המעשים למען הגעה לשלמות עיונית. כאמור, בנושא זה ר' ביבג' טוען שיש להשלים את השכל המעשי (באמצעות עשיית מצוות) על מנת להגיע לשלמות השכל העיוני.

<sup>45</sup> ביקורת זו ממוקמת בסוף דיונו של ר' ביבג' בעיקרי התורה, שאותו מסכם קלנר בפרק העוסק בר' ביבג' (קלנר 1986 עמ' 165-178).

<sup>46</sup> ר' ביבג' מציין עמדות נוספות הסותרות לדעתו את עיקרי האמונה אצל חז"ל (ביחס לקדמות העולם, למשל).

(אלישע), חגיגה טו ע"א). לדעתו של ר' אלבו, עובדה זו משקפת שאדם נחשב ככופר רק אם הוא כופר בעמדה שהוא יודע שהיא עמדת התורה, ולא אם הוא טועה בתמים בעיונו.<sup>47</sup>

ר' ביבג'ז מקדיש שלושה עמודים לפתירת כל הקושיות על שיטתו. לדעתו, רבי הלל היה אמורא לא חשוב, ולכן את הכופר בשוגג אפשר בהחלט לראות ככופר. אם הוא נחשב כחוטא ולא ככופר, זה בגלל מצבו הייחודי הנובע מזכויותיו ואין זה משליך על השאלה כיצד מוגדרת כפירה. בנוגע לאלישע בן אבויה, הוא קובע כי "האיש הזה הייתה כפירתו יותר מגונה מכל כפירה".<sup>48</sup> כלומר הוא היה כופר יוצא דופן בחומרת כפירתו, ועל כן אין להביא ממנו הוכחה להגדרה של מושג הכפירה. אם כן, לשיטת ר' ביבג'ז, אדם שאינו מאמין בעיקרי האמונה של היהדות, נחשב ככופר ואין לו חלק לעולם הבא אף על פי שאינו מכיר, כאלישע בן אבויה, בכך שעמדה זו היא עמדת התורה.

ר' ביבג'ז ראה ערך בציון עמדתו של ר' אלבו (הדומה לזו של רח"ק) ובסתירת ראיותיו התלמודיות בסוף ספרו. בתקופת כתיבת 'דרך אמונה', ככל הנראה בשנות השמונים של המאה החמש עשרה, נחשבו ר' אלבו ורח"ק לגדולי ההוגים של הדור הקודם ודבריהם הדהדו והשפיעו רבות. התייחסות, ולו ברמיזה, לדבריהם, הייתה חשובה על מנת להגיב לביקורת על שיטתו הדתית והפילוסופית אשר רבים מקוראיו של ר' ביבג'ז הכירו. סתירת ראיותיו הפרשניות של ר' אלבו מתאימה וקונסיסטנטית לגישתו הכללית של ר' ביבג'ז, שבה עסקנו בחלקו הקודם של המאמר. לפי גישתו, האמונה הכרחית כדי להגיע לשלמות אנושית וכדי לקבל חלק בעולם הבא, וקיום המצוות הכרחי על מנת להגיע לאמונה.

נראה כי כוונתו העיקרית של ר' ביבג'ז לא הייתה שדבריו יגיעו לציבור הקונברסוס, אלא ברצונו היה ללמד את הקהילה היהודית שאי אפשר להגיע לשלמות ללא קיום מצוות ואמונה. זאת בניגוד לעמדתם של ר' אלבו ורח"ק. לדעת ר' ביבג'ז, הדרך היחידה שיש לקונברסו להגיע לשלמות ולעולם הבא היא עזיבת ציבור הקונברסוס והצטרפות מלאה לקהילה היהודית, כנראה לאחר טקס הדומה לגיור. זו גם הסיבה שהוא היה מוכן לסכן עצמו כדי לעזור לקונברסו לעשות את הצעד הקשה ולחזור לחיק היהדות.<sup>49</sup> ייתכן שר' ביבג'ז התכוון שדבריו יגיעו לקונברסוס, באמצעות קוראיו היהודים, ויגרמו לקונברסוס בודדים בעלי זהות יהודית חזקה לחזור אל חיק הקהילה היהודית מתוך הבנה שלא יצליחו להגיע לשלמות ולעולם הבא ללא קיום המצוות ואמונה.

<sup>47</sup> 'ספר העיקרים', מאמר א, פרק ב. יש לציין שר' ביבג'ז כלל אינו מעלה על דעתו אפשרות לפיה ר' אלבו מחזיק בעמדה אוטורית בנושא או אף חושב שרק הכפירה בשורשי האמונה נחשבת ככפירה אף בלא ידיעה שדעתו היא כפירה, ולא הכפירה בענפי העיקרים. לסקירת הדעות השונות במחקר המודרני בנוגע לעמדתו של ר' אלבו עיין צדיק (לעיל, הערה 2).

<sup>48</sup> 'דרך אמונה' דף קב ע"ב.

<sup>49</sup> כאמור, בנושא זה ר' ביבג'ז היה קיצוני יותר מאשר ר' שלום. ר' שלום אפשר פתח לחיים דתיים בעלי ערך עבור קונברסוס שרצו להתאמץ ולקיים מצוות. זאת משום שלדעתו של ר' שלום כל מצווה ומצווה היא בעלת משמעות מצד עצמה. בניגוד אליו, ר' ביבג'ז סבר שללא אמונה מלאה, קיום המצוות חסר משמעות.

המסר של ר' ביבג'ז הן ליהודים והן לקונברסוס היה שאין עתיד יהודי ואפשרות לשלמות דתית לאדם המשתייך לציבור הקונברסוס. אם קונברסו רוצה לחזור לקהילה היהודית – דלתנו פתוחה בפניו, אך כל עוד הוא חי כנוצרי, עליו לדעת שהוא לא יזכה בשלמות דתית.

## סיכום

בחלקו הראשון של המאמר ראינו שלפי ר' ביבג'ז השלמות האנושית תלויה באמונה, קרי תלויה בכך שהאדם יחזיק בעמדות נכונות לגבי האל – עמדות שניתן ללמוד רק מן התורה ושהן על טבעיות אבל אינן סותרות את הפילוסופיה, והמצוות הן תנאי הכרחי לה (אם כי לא תנאי מספיק). לשיטתו, כדי שאדם יזכה להגיע לעולם הבא הוא צריך להחליט להאמין בדעות סבירות ונכונות, ורק קיום המצוות והחינוך היהודי יכולים להביא את האדם לכך. עמדה עקרונית זו פוסלת אנשים אשר אינם מקיימים מצוות ואינם מחזיקים באמונה הנכונה, מן השלמות האנושית ומהגדרתם כיהודים, ללא קשר להגדרתם העצמית או לתחושותיהם הדתיות.<sup>50</sup> בחלקו השני של המאמר ראינו את ביקורתו של ר' ביבג'ז על ר' אלבו אשר קבע שאדם נחשב לכופר רק כאשר הוא סובר את דעותיו במתכוון ובמודע כנגד דעתה של התורה.

שני הנושאים הללו היו בעלי השפעה מכרעת על יחסם של היהודים לציבור הקונברסוס. שלא כרח"ק ור' אלבו שהתאמצו לבנות תפיסה יהודית אשר כוללת בתוכה אף חלקים ניכרים מציבור הקונברסוס, ר' ביבג'ז הלך בכיוון אחר. האחרון, אשר נפטר כארבעים שנה לאחר מותו של ר' אלבו וכשבעים שנה לאחר מותו של רח"ק, סבר שציבור הקונברסוס אינם יכולים להיחשב כיהודים. ייתכן כי בודדים מתוכם יצטרפו אל הקהילה היהודית, ובכך ר' ביבג'ז תמך, ואף מוכן היה להסתכן כדי לעזור להם. אך הקונברסוס כציבור לדעתו יצאו באופן מוחלט מן היהדות. שבעים או שמונים שנה לאחר שאבותיהם המירו את דתם, ר' ביבג'ז ראה את ציבור הקונברסוס כמנותקים מהציבור היהודי וכציבור אשר מצוי בדרך להתבוללות מוחלטת בקרב החברה הנוצרית.

ייתכן כי ר' ביבג'ז רצה שדבריו יתפרסמו בקרב קונברסוס שזהותם היהודית חזקה, ויבהירו להם שאי אפשר להיות יהודי, על כל המשתמע מכך, כאשר נמנים עם ציבור הקונברסוס. הדרך היחידה אשר תעניק לקונברסוס בעלי הזיקה היהודית המפותחת את יהדותם היא לחזור לחיק הקהילה היהודית. דרך זו עלולה להיות קשה ומפרכת, ולכלול אף מעברים גיאוגרפיים גדולים אשר מסכנים הן את הקונברסו החוזר הן את הקהילה

<sup>50</sup> ישנן חמש הגדרות אפשריות שונות לזהות יהודית (ראה גיטליץ, לעיל הערה 8, עמ' 83–90, אני מביא את דבריו בשינוי אחד): א. הגדרה הלכתית (אם יהודייה) ב. אדם שפועל כיהודי. ג. המאמין בדעות ובאמונות היהודיות. ד. המגדיר את עצמו כיהודי ה. אדם שאותו אחרים מגדירים כיהודי. אפשר להגיד שרח"ק ור' אלבו נטו להגדרה ג, ולדידם לאדם יש רגש יהודי הוא יהודי. רגש של אהבה או כוונה מגדיר זהות. לעומתם, ר' ביבג'ז דרש את ב ואת ג, ולדידו כדי שאדם יאמין כיהודי עליו אף לפעול כיהודי (אך לא להפך).

הקולטת אותו. ר' ביבג'ז חשב שעל הקונברסוס ללכת בדרך זו, למרות אתגריה, כדי למנוע התבוללות מוחלטת של הקונברסוס בחברה הנוצרית.

ר' אלבו ורח"ק ניסו לחזק את הזהות היהודית אצל רוב הקונברסוס, אך ר' ביבג'ז חשב שאין לעמדה זו סיכוי ריאלי וייתכן שציפה שדחייה מוחלטת מצד הקהילה היהודית תגרום לקונברסוס בעלי הזהות היהודית המפותחת לחזור לחיק היהדות. יתרה מכך, רח"ק ור' אלבו רצו להבדיל מתוך ציבור הקונברסוס את הנוצריים ביותר ולקרב את השאר, ואילו ר' ביבג'ז רצה להרחיק את כלל ציבור הקונברסוס ובכך לגרום לבודדים לחזור לחיק הקהילה היהודית. סביר מאוד שלדעת ר' ביבג'ז עמדותיהם המקרבות של רח"ק ור' אלבו כלפי הקונברסוס, נחלו כישלון. הן יצרו תקווה שגויה בקרב קונברסוס מסוימים, בכך שניתן להיות יהודי טוב ובכל זאת להשתייך לציבור הקונברסוס. למעשה, אנשים אלו לא הצליחו להנחיל לילדיהם ונכדיהם את הזהות ואת האמונות היהודיות.

זמן קצר לפני שנפרדו דרכיהם של הקהילה היהודית בספרד ושל ציבור הקונברסוס, קרא ר' ביבג'ז קריאת השכמה לקונברסוס בעלי זיקה יהודית. הוא טען שללא חזרה לחיק היהדות אי אפשר לשמר את הזהות היהודית, ושעתיד ציבור הקונברסוס להתבולל בחברה הנוצרית. עמדה זו אינה מכילה ומקרבת, אך הצדק ההיסטורי היה עימה. רוב הקונברסוס הספרדים (שלא כמצב בפורטוגל) התבוללו לתוך החברה הספרדית. התבוללות זו קרתה לאחר תהליך ארוך וכואב אשר בעיקר נבע מן היחס העוין של החברה הספרדית אליהם.

אין ספק שגישתו של ר' ביבג'ז נבעה אף מעמדתו הדתית והפילוסופית,<sup>51</sup> אך חשוב לשים לב להשלכות המעשיות שלה הן כדי להבין טוב יותר את שיטתו הפילוסופית הן כדי לקבל תמונה רחבה על היחסים המורכבים בין היהודים לקונברסוס במאה ה-15. הגישה המחמירה של ר' ביבג'ז לקונברסוס נבעה מעמדותיו הדתיות, אך לא פחות מכך, עמדותיו הדתיות נוצרו בתנאים היסטוריים מסוימים, שללא ספק השפיעו עליהן.

<sup>51</sup> הוא אף היה מוכן להוציא אנשים שקיימו מצוות מהגדרתם כיהודים, אם הם החזיקו בדעות שהן דעות כפרניות לדעתו. כך הוא אכן התייחס לפילוסופים רדיקליים שלא האמינו בעל טבעי או לאנשים שדגלו בגשמיות האל.